

Az értelmi és pszichoszociális fogyatékossgal élő személyek munkajogi jogalanyiságának egyes kérdései I.

HALMOS Szilvia*

A fogyatékossgal élő személyek társadalmi integrációjának kulcskérdése a munka világába történő bekapcsolódásuk. Közismert tény azonban, hogy a fogyatékos személyeknek a foglalkoztatásban való részvétel során történelmileg kialakult, a jogi, a gazdasági, a fizikai környezetben és az emberek viselkedésében mélyen gyökeredző hátrányokkal, akadályokkal kell szembenéznük. Az akadályok felszámolása igen összetett – jogi, politikai, gazdasági, oktatási, építészeti, szociálpszichológiai stb. – feladat, melynek elméleti háttere számos tudományterületet érint. A munkajog csupán egy e számos tudományterület közül. A munkajognak is fontos feladata azonban, hogy a maga eszközeivel lehetőség szerint akadálymentessé tegye a fogyatékos személyek foglalkoztatásban való részvételét.

Jelen tanulmányorozat az értelmi és pszichoszociális fogyatékossgal élő személyek munkaviszonyban való részvételének egyik sajátos akadályára fókuszál, nevezetesen arra, hogy az érintett személyek egy része, gondnoksági státuszuk okán akadályozott az önálló munkajogi jognyilatkozattételben. A magyar munkajog a polgári jognak az emberi cselekvőképességre vonatkozó szabályait részben átvéve, azokat sajátos munkajogi rendelkezésekkel kiegészítve szabályozza ezt a kérdést. Írásom tárgya e szabályok elvi megalapozottságának vizsgálata, és a továbbfejlesztési lehetőségekre való javaslattevés. A tanulmányorozat azonban csak részben munkajogi megközelítésű. Mielőtt rátérnék a téma munkajogi vonatkozásaira, kellő alapossgal igyekszem körüljárni a cselekvőképesség elméletének témakörét, hiszen megfelelő munkajogi szabályozás csak akkor alakítható ki, ha egyes alapvető fogalmakat – úgy mint döntés, belátási képesség, cselekvőképesség, autonómia, munkaképesség stb. – és ezek viszonyát jól ismerjük. Tanulmányozni fogom továbbá az értelmi és pszichoszociális fogyatékossgal élő személyekre vonatkozó nemzetközi szabályozási gyakorlatot, valamint a magyar szabályozás számára irányadó nemzetközi jogi követelményeket. Ezt követően

* A szerző az Országos Bírósági Hivatalba beosztott bírósági titkár, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara Munkajogi Tanszékének megbízott oktatója. Elérhetősége: halmos.szilvia@gmail.com.

fogok csupán hozzá a magyar polgári jogi, majd a munkajogi szabályozás kritikai elemzéséhez. A tanulmány sorozat első részeiben olvasható elméleti, jogösszehasonlító és magánjogi megközelítésű megállapítások és érvelések az egész írás tematikus súlypontjának, vagyis a munkajogi elemzésnek elvi megalapozását szolgálják.

A tanulmány sorozat első részében mindennek megfelelően a sorozat egésze által vizsgált problémákat mutatom be, s a kutatási hipotéziseimet állítom fel. E részben elemzek a téma szempontjából definíciós alapköveknek tekinthető egyes fogalmakat (döntéshozatal, belátási képesség, cselekvőképesség, autonómia, emberi méltóság) valamint vizsgálom ezek viszonyrendszerét. A sorozat második részében – szintén az alapfogalmak körében – a munkaképesség fogalmát valamint a munkaképesség és a cselekvőképesség kapcsolatát fogom elemezni. A harmadik részben a cselekvőképességre vonatkozó szabályozás nemzetközi gyakorlatát mutatom be, külön kiemelve a magyar jogalkotás számára irányadó nemzetközi követelményeket. E részben kerül sor a támogatott döntéshozatal fogalmának és nemzetközi megnyilvánulási formáinak ismertetésére is. A tanulmány sorozat tematikus súlypontját képező negyedik, záró részben pedig a vonatkozó magyar polgári jogi és munkajogi szabályozás értékelése következik a korábbi részekben levont következtetések fényében, s ennek alapján számos *de lege ferenda* javaslattal is fogok élni.

1. Problémafelvetés és a hipotézisek

A magyar jogban a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban: Ptk.) definiálja a személyek cselekvőképességét, továbbá rendelkezik a cselekvőképesség korlátozásának eseteiről valamint az egyének döntéshozatalának támogatására rendelt egyéb jogi eszközökről (Ptk. Második Könyv, Második rész). A munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény (a továbbiakban: Mt.) átveszi a Ptk. fogalomrendszerét, és a cselekvőképességében korlátozott, valamint cselekvőképtelen személy munkaviszony-létesítéséhez szükséges – és egyéb, munkajogilag releváns – jognyilatkozat-tétel során részben a Ptk. gondnokságra vonatkozó szabályozását veszi alapul.¹ Atipikus munkaviszonyként tartja nyilván továbbá a cselekvőképtelen munkavállaló munkaviszonyát, és erre vonatkozóan több, speciális szabályt is előír.² A szabályozást ekként, igen nagy vonalakban áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy az Mt. a Ptk. cselekvőképességre vonatkozó szabályozására épít, vagyis feltételezi, hogy a munkavállalás során a belátási képességében korlátozott személy helyett vagy – együttdöntési konstrukcióban – mellett a gondnoknak el kell járnia, mégpedig épp oly módon, ahogyan az a polgári jogi jogviszonyokban való részvétel során történik.

Az önálló munkavállalás, valamint a munkaviszony során az önálló jognyilatkozat-tétel cselekvőképességi alapon történő korlátozása kétségtelenül számos fogyatékos személyt gátol abban,

¹ Mt. 21. § (4)–(5) bek.

² Mt. 212. §. Az Mt. és a Ptk. részletes szabályairól ld. 4. pont.

hogy saját akaratának megfelelően vegyen részt a munka világában. Mindenekelőtt az értelmi vagy pszichoszociális fogyatékosokkal³ élő személyeket érinti e probléma, ugyanis a cselekvőképesség korlátozására elsősorban az ő esetükben szokott sor kerülni. Magyarországon mintegy 58 ezer ember áll gondnokság alatt,⁴ tehát a fogyatékos személyek tekintélyes létszámú csoportjáról van szó. Minthogy a munka világába történő bekapcsolódás kulcsfontosságú a fogyatékos személyek társadalmi integrációja szempontjából, *igazolni kell minden olyan jogintézmény szükségességét, amely munkavégzési szándékuk elé jogi akadályt állít.*

Több jelentős szakirodalmi forrás utal arra, hogy a cselekvőképesség szabályozása terén napjainkban lehetünk tanúi egy kétezer éves paradigma hanyatlásának és egy új paradigma kialakulásának.⁵ A régi paradigma – a továbbiakban: „a cselekvőképesség régi paradigmája” – alaptétele volt, hogy léteznek olyan nagykorú személyek, akiknek mentális károsodása a döntéshozatali képességük korlátozottságához vagy hiányához vezet, s emiatt nem alkalmasak arra, hogy önállóan tegyenek jognyilatkozatokat. Így helyettük egy másik személy, a gondnokuk⁶ teszi meg azokat. Az 1970-es évektől kezdődően – elsősorban Svédországban, Németországban, Kanadában és az Egyesült Államokban, majd egyre több jogrendszerben – a fogyatékos személyek emberi jogi mozgalmi hatására *reformok érintették a gondnoksági rendszereket.* Ezek alap gondolata az volt, hogy az emberi méltóság alapvető alkotóelemét képező önrendelkezés fontos aspektusa a jogi aktusok önálló véghezviteléhez való jog, így ennek korlátozása csak a szükséges minimális mértékig engedhető meg. A reformok keretében

³ A pszichoszociális fogyatékoság definíciójának központi eleme. Pszichoszociális fogyatékosággal élőknek tekinthetjük – a Fogyatékosággal Élő Személyek Jogairól szóló ENSZ Egyezmény (a továbbiakban: ENSZ Egyezmény) fogyatékoság-definíciójával összhangban – azt a személyt, aki hosszan tartó mentális károsodással él, amely számos egyéb akadállyal együtt korlátozhatja az adott személy teljes, hatékony és másokkal egyenlő társadalmi szerepvállalását (GOMBOS Gábor: *Mi a pszichoszociális fogyatékoság.* Kézirat. 2013. 6.; letölthető: http://www.academia.edu/4690883/Mi_a_pszichoszoci%C3%A1lis_fogyat%C3%A9kos%C3%A1g_What_is_psychosocial_disability_ (utolsó megtekintés: 2016. 10. 21.) Az értelmi károsodást a mentális károsodások közé sorolja a pszichiátriai károsodásokat osztályozására szolgáló két legjelentősebb nomenklátúra: a BNO-10 (F70-F79 kódok) (WORLD HEALTH ORGANISATION: *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, 10th Revision.* World Health Organisation, Genf, 2015. 21.; letölthető: <http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2015/en/#/> (utolsó megtekintés: 2016. 10.) és a DSM-5 (315.8; 319 kódok) (AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION: *Diagnostic and statistical manual of mental disorders.* (5th ed.) Washington, DC, 2013.). Tekintettel arra, hogy a magyar fogyatékoság-definíciók szempontjából releváns jogszabály-szövegek az értelmi fogyatékos személyeket különválasztják az egyéb pszichoszociális fogyatékosággal élő emberektől [ENSZ Egyezmény I. cikke, a fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló 1998. évi XXVI. törvény (a továbbiakban: Fot.) 4. § a) pont], a fogyatékoságnak e két típusát külön tárgyalom.

⁴ 2012. december 31-én a gondnokoltak száma 57 944 volt (Forrás: az Országos Bírósági Hivatal adatszolgáltatása 2013. február 20-án; idézi: KÉZENFOGVA ALAPÍTVÁNY: *Access to Justice for persons with Intellectual Disabilities (AJuPID); Workstream 1: Research; Activity 2: Comparison of legal protection laws and models Activity.* Kézirat. 2014. 1)

⁵ Mindenekelőtt: AMITA DHANDA: Legal Capacity in the Disability Rights Convention: Stranglehold of the Past or Lodestar for the Future. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, vol. 34., 2007. 429–462., 431–438. (Amita Dhanda, indiai jogászprofesszor volt a koordinátora az ENSZ Egyezmény 12. cikkét megfogalmazó bizottságnak – GOMBOS (2013) i. m. 4. Most hivatkozott munkája alapvető, és számos szerző által hivatkozott forrásnak számít.) Hasonlóképpen: JAKAB Nóra: *A cselekvőképesség elméleti háttere és munkajog kérdései.* PhD-értekezés. Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2011. 177., 189., 208.; GOMBOS (2013) i. m. 8; Kristin Booth GLEN: Changing Paradigms: Mental Capacity, Legal Capacity, Guardianship and Beyond. *Columbia Human Rights Law Review*, vol. 44., 2012. 93–168.; Gerard QUINN: *Personhood & Legal Capacity, Perspectives on the Paradigm Shift of Article 12 CRPD.* Előadás a HPOD konferenciáján. Boston, Harvard Law School, 2010. február 20., letölthető: http://www.nuigalway.ie/cdlp/staff/gerard_quinn.html; utolsó megtekintés: 2016. 10. 21.

⁶ Összefoglalóan gondnokságnak nevezek minden olyan jogintézményt, amelynek lényege a fentiek szerint, hogy a döntéshozatalra képtelennek nyilvánított személyektől elvonja a döntési jogot, és helyettük más személy hozhat jogilag releváns döntést. A világ jogrendszereiben többféle megnevezés létezik (pl. megbízott vagyongazdálkodó, gyám, kurátor, konzervátor stb.) – vö. A Fogyatékosággal Élő Személyek Jogainak Bizottsága: *General Comment on Article 12: Equal Recognition before the Law.* CRPD/C/GC/1, 2014. 6.; letölthető: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/1&Lang=en (utolsó megtekintés: 2016. 10. 21.)

különböző eljárásjogi garanciákat vezettek be, amelyek a gondnokság alá helyezési eljárás tisztességességét biztosították. Differenciálták a cselekvőképesség fokozatait, lehetővé vált az ügycsoportonkénti korlátozás. A gondnokság mint ún. helyettesítő döntéshozatal rendszerével szemben megjelentek a támogatott döntéshozatal formái, melyeknek lényege, hogy az értelmi és pszichoszociális fogyatékossgal élő személyek jogi autonómiája, vagyis cselekvőképességének korlátozására nem kerül sor, hanem önkéntes alapon igénybe vehető támogatást kapnak saját döntéseik kialakításához és nyilvánításához.⁷ Mindezen reformok azonban a régi paradigmán belül helyezhetők el, annak fejlesztését szolgálták, hiszen változatlan maradt a paradigma alapigazsága, mely szerint az emberek két részre oszthatók: olyanokra, akik képesek jogilag releváns ügyeik önálló vitelére, és akik erre nem képesek – még ha ez utóbbi csoport szűkült, helyzetük javult is.⁸

Az új paradigma – a továbbiakban: „*a cselekvőképesség új paradigmája*” – képviselői szerint a régi paradigma alapigazsága helytelen, és nem más, mint egy évezredek tradícióján alapuló elnyomás egy formája. Minthogy az önrendelkezés az emberi méltóság fontos aspektusa, egyetlen embertől sem vonható el az a jog, hogy önállóan döntsön ügyeiben, még akkor sem, ha belátási képessége valamely mentális károsodás folytán sérült. Ebből következően tagadják a helyettesítő döntéshozatal létjogosultságát, és kizárólag a döntéshozatal támogatásának lehetőségét ismerik el. Az új paradigma képviselői nagy lehetőséget láttak a Fogyatékossgal élő Személyek Jogairól szóló ENSZ Egyezmény⁹ (a továbbiakban: ENSZ Egyezmény) megalkotásában, amely az ENSZ emberi jogi egyezményeinek sorába illeszkedően, a ratifikáló államokra kötelező erővel rögzíti a fogyatékos személyek egyes jogait.¹⁰ A pszichoszociális (fogyatékos?) személyek érdekképviseleteinek hatása érzékelhető az egyezmény törvény előtti egyenlőségről szóló, 12. cikkének kialakításán, amely szerint minden fogyatékos személy számára – tehát az értelmi és pszichoszociális fogyatékos emberek számára is – másokkal azonos alapon biztosítani kell a jog- és cselekvőképességet, a belátási képességben akadályozott személyeknek pedig rendelkezésére kell bocsátani a támogatott döntéshozatal intézményeit.¹¹

⁷ A reformokról: DHANDA (2007) i. m. 433–435.; GLEN (2012) i. m. 121–130.; Stanley S. HERR: Self-Determination, Autonomy, and Alternatives for Guardianship. In: Stanley S. HERR (eds.): *The human rights of persons with intellectual disabilities, Different but equal*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 429–450.

⁸ DHANDA (2007) i. m. 434–435.

⁹ A Fogyatékossgal Élő Személyek Jogairól Szóló Egyezmény (New York, 2006. december 13., United Nations, Treaty Series, vol. 2515, 3.).

¹⁰ Az átfogó fogyatékossgügyei egyezményt előkészítő, az ENSZ Közgyűlése által megbízott ad hoc bizottság 2002-ben ült össze. A 2006. december 13-án elfogadott egyezményt és Fakultatív Jegyzőkönyvét (A Fogyatékossgal Élő Személyek Jogairól Szóló Egyezmény Fakultatív Jegyzőkönyve; New York, 2006. december 13., Doc.A/61/611) a részes államok rekordsebességgel írták alá, majd ratifikálták, minek következtében – a kellő számú ratifikáció meglétével – a nemzetközi jogban példátlanul hamar, 2008. május 3-án életbe is lépett.

¹¹ Az új paradigmáról: DHANDA (2007) i. m. 456–461.; Fiona MORRISEY: The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A New Approach to Decision-Making in Mental Health Law. *European Journal of Health Law*, vol. 19., 2012. 423–440.; JAKAB (2011) i. m. 17., 32.; GOMBOS GÁBOR – KÖNCZEI GYÖRGY: A támogatott döntéshozatal néhány elvi kérdése. Elméleti alapvetés. In: GOMBOS GÁBOR – HOFFMANN ISTVÁN – KÖNCZEI GYÖRGY – NAGY ZITA – SZABÓ GYULA: *A támogatott döntéshozatal elmélete és gyakorlata*. Budapest, ELTE BGGYK, 2009. 3–18., 16–17.

A cselekvőképesség régi és új paradigmái *illeszkednek* a posztmodern kor fogyatékoságról való tudományos, szakpolitikai, jogi, kulturális stb. gondolkodásának két átfogó, klasszikus paradigmájához: az *orvosi és a társadalmi paradigmához*.

A XIX. században valamint a XX. század első két harmadában uralkodó *orvosi modell* keretében a fogyatékosok okát az egyénben keresendő valamely egészségkárosodásban látták. A fogyatékos személyekkel szembeni bánásmódot az oktatás, a foglalkoztatás, a lakhatás, az egészségügy és az élet számos más területén a szegregáció jellemezte. Ezzel párhuzamosan – különösen a világháborúkat követő időszakokban – egyre inkább igényként fogalmazódott meg a fogyatékos emberekkel való szolidaritás, a társadalomba való integrációjuk szempontja. Az integrációt e modell keretében az egyén rehabilitációja, habilitációja útján képzelték el.¹² A múlt század utolsó harmadától kezdődően kialakult *társadalmi modellben* mindezzel szemben a fogyatékosok társadalmi konstrukcióként jelennek meg: e paradigma szerint a fogyatékos személyek társadalomból való kirekesztődésének oka nem a fogyatékos egyénben rejlik, hanem a társadalomban jelenlévő fizikai és attitűdbeli akadályokban, amelyek a fogyatékos kisebbség tartós és strukturális elnyomását, diszkriminációját eredményezik. A társadalmi paradigmában célként fogalmazódik meg ezen akadályok lebontása annak érdekében, hogy a fogyatékos személyeket is teljes mértékben integráló, számukra az emberi méltóság elismerését és az életminőség biztosítását másokkal azonos alapon nyújtani képes szociális környezet jöjjön létre. Minderre tekintettel társadalmi paradigma keretében vezető jogággá az anti-diszkriminációs jog vált.¹³

Az orvosi paradigma keretébe tartozik az a gondolat, mely szerint léteznek olyan személyek, akik valamely, az egyénben rejlő, orvosi relevanciával bíró indoknál fogva a többségtől különböznek, ami alapjául szolgálhat a védelmüket szolgáló, de egyben jogkorlátozással járó intézkedéseknek. A társadalmi paradigma tagadja a fogyatékos személyek tényleges másságát, és az önkényes társadalmi elnyomás megnyilvánulásának tekint minden olyan jogintézményt, amely akadályozza őket az autonóm életvitelben. Nem véletlen, hogy a társadalmi paradigma szószólói az ENSZ Egyezmény kulscikkelyeként aposztrofálják a 12. cikket, amely a jog világában való autonómiát egyformán biztosítja

¹² Az orvosi paradigma jellemzéséről számtalan helyen olvashatunk a társadalmi modell előretörését szorgalmazó vagy leíró irodalomban. Pl. Theresia DEGENER – Gerard QUINN: *A Survey of International, Comparative and Regional Disability Law Reform*. Washington DC, DREDF, é.n.; Lisa WADDINGTON: Reassessing the Employment of People with Disabilities in Europe: From Quotas to Anti-Discrimination Laws. *Comparative Labour Law Journal*, vol. 62., 18/1996. 81–99.; KÖNCZEI György – KÁLMÁN Zsófia: *A Tárgelostól az esélyegyenlőségig*. Budapest, Osiris, 2002. 81–119.; Lisa WADDINGTON: *From Rome to Nice in Wheelchair – The Development of a European Disability Policy*. Europa Law Publishing, 2005. 16.

¹³ A társadalmi modellről alapvető irodalom pl. Michael OLIVER: *The Politics of Disablement*. London, MacMillan, 1990.; Michael OLIVER: *Understanding Disability – From Theory to Practice*. Oxford, MacMillan, 1996.; Victor FINKELSTEIN: *Attitudes and disabled people: Issues for discussion*. New York, International Exchange of Information in Rehabilitation, World Rehabilitation Fund, 1980. A társadalmi és az orvosi modell összevetéséről pl. WADDINGTON (1995) i. m. 34.; WADDINGTON (2005) i. m. 16–17.; Michael Ashley STEIN – Janet E. LORD: Future prospects for the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. In: Oddný Mjöll ARNARDÓTTIR – Gerard QUINN: *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. European and Scandinavian Perspectives*. Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2009. 25.; Lisa WADDINGTON: Breaking new ground: the implication of ratification of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities for the European Community. In: ARNARDÓTTIR–QUINN (2009) i. m. 115.; HADI Nikolett: *A fogyatékosággal élő személyek alapjogai*. PhD-értekezés. Kaposvár, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2013. 16–17.

a fogyatékos és az ép személyeknek.¹⁴ A két átfogó paradigma ez utóbbi elemei világossá teszik, hogy a cselekvőképesség régi paradigmája az orvosi, a cselekvőképesség új paradigmája pedig a társadalmi modellhez illeszkedik.

Jelen tanulmányorozatban két hipotézis vizsgálatára vállalkozom, az alábbiak szerint.

(1) *A sérült belátási képességgel rendelkező személyek jogilag releváns ténykedését elsősorban a támogatott döntéshozatal eszközeivel kell elősegíteni. A cselekvőképesség korlátozása nem feltétlenül jelenti az emberi méltóság csorbítását, ezért végső megoldásként, megfelelő garanciákkal a cselekvőképesség korlátozására is sor kerülhet.*

(2) *A munkavállalói minőség kétféle képességet feltételez: a cselekvőképességet – mint jognyilatkozat-tételi képességet – és – az adott munkakör teljesítésére való alkalmasságot jelentő – munkaképességet. A kétféle képességre vonatkozó szabályozást eltérő elvek szerint kell kialakítani.*

Az első hipotézis mögött rejlő gondolat valójában az, hogy az értelmi és pszichoszociális fogyatékossgal élő személyek társadalmi integrációját az szolgálja hatékonyan, ha az orvosi és a társadalmi paradigma szintézise nyomán kerül kialakításra az e személyek cselekvőképességére vonatkozó szabályozás. Ennek keretében a megfelelő szabályozás kialakításánál figyelemmel kell lenni mind a cselekvőképesség régi, mind az új paradigmájára.

A következőkben e hipotézisek vizsgálata következik a döntéshozatali képességről szóló, elsősorban nemzetközi, kisebb részben magyar elméleti irodalom tanulmányozása segítségével, az általános döntéseméleti fogalom meghatározásuktól és megfontolásuktól a döntéshozatal speciális, munkaviszonnyal kapcsolatos aspektusai felé haladva. Majd ezek fényében értékelem a cselekvőképességre és a munkaképességre vonatkozó nemzetközi, valamint magyar polgári és munkajogi szabályokat, s teszek *de lege ferenda* javaslatokat.

2. Döntéshozatal, belátási képesség, cselekvőképesség, munkaképesség

2.1. A döntéshozatal folyamata, a döntés minősége

Az ember jognyilatkozat-tételi képességének vizsgálatához első lépésként a jognyilatkozat fogalmát kell felidézni. A *jognyilatkozat* joghatás kiváltására irányuló akaratnyilatkozat.¹⁵ E fogalom *genus proximuma* tehát az akaratnyilatkozat. Az „akarat” alatt itt egész pontosan nem csupán valamely vágyat, célt, szándékot kell érteni, hanem egy adott választás mellett való elköteleződést, másnéven: *döntést*. A jognyilatkozatok tehát az emberi döntések kategóriájába tartoznak. Jognyilatkozataink minősége tehát nagyban függ döntéshozatali képességünktől.

¹⁴ JAKAB (2011) i. m. 9., 39., 73.; DHANDA (2007) i. m. 456–457.; Nandini DEVI: Supported Decision-Making and Personal Autonomy for Persons with Intellectual Disabilities: Article 12 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *Journal of Law, Medicine and Ethics*, Winter/2013. 792–806., 792.; A FOGYATÉKOSSÁGGAL ÉLŐ SZEMÉLYEK JOGAINAK BIZOTTSÁGA (2014) i. m. 3.

¹⁵ Ptk. 6:4. § (1) bek.

A döntéshozatal folyamatát a döntéselmélet szakterületére tartozó források többféleképpen modellezik.¹⁶ Elemzésemhez azt a modellt¹⁷ fogom alkalmazni, mely szerint a döntési folyamat lépései a következők:

- a döntési helyzet felismerése;
- motiváltság a döntésre;
- információgyűjtés a választási lehetőségekről;
- az információ feldolgozása, mérlegelése;
- választás a lehetőségek közül (ez a szűk értelemben vett „döntés”);
- a döntés kinyilvánítása.

Döntéshozatali képességnek nevezzük az embernek azt a képességét, mely lehetővé teszi e folyamat véghezvitelét. A döntéshozatali képesség (*ability*) kategóriáját megkülönböztethetjük a döntéshozatali lehetőség (*capability*) fogalmától. Míg a döntéshozatali képesség kizárólag az egyénben rejlő, a döntéshozatalt elősegítő készségekre épül, a döntéshozatali lehetőség magában foglalja azokat a külső tényezőket is, amelyek befolyásolják a döntési folyamat lezajlását és kimenetét.¹⁸ Könnyen belátható, hogy a döntés minősége közvetlenül a döntéshozatali lehetőséggel van összefüggésben, melynek ugyan kulcsfontosságú, de nem kizárólagos alkotóelemét képezi a döntéshozatali képesség.

A *döntéshozatali lehetőség* kategóriája arra a tényre reflektál, hogy az egyéni döntéshozatal nem légyeres térben zajlik, hanem minden esetben *van közösségi dimenziója*. A közösségi dimenzió háromféle formában jelenik meg a döntéshozatal során. (1) Az egyén szocializációja során a közösségi hatás interiorizálódik, részévé válik a – belső – döntéshozatali képességnek, a döntés motívumainak, és befolyásolja a döntéshozatal mindegyik lépését. (2) A konkrét döntéshozatal során is minden esetben szerepet játszanak a döntéshozatal időbeli, tárgyi feltételei, illetve a társas környezete. A döntéshozatal legtöbbször valamilyen mértékben mások közreműködése (tanácsadása, véleménynyilvánítása, utasítása, tiltakozása stb.) mellett zajlik. (3) Az egyén döntése tipikus esetben nemcsak saját magára hat vissza, hanem másokra is. Társadalmi létezésünk folytán interdependens kapcsolatokban élünk, melyekben az egymástól való függés iránya és erőssége az egyén szempontjából ugyan változó mér-

¹⁶ Pl. NAGY Zita: *Támogatott döntéshozatal: fogalmak, kérdések és kételyek – a szakértői vélemények tükrében*. In: GOMBOS ET AL. (2009) i. m. 65–88., 71–72.; Natalie F. BANNER: Unreasonable reasons: normative judgements in the assessment of mental capacity. *Journal of Evaluation in Clinical Practice*, vol. 18., 2012. 1038–1044., 1038–1039.; Kathleen M. EISENHARDT – Mark J. ZBARACKI: Strategic Decision-Making. *Strategic Management Journal*, vol. 13., 1992. 17–37. (irodalmi áttekintés).

¹⁷ Főként NAGY (2009) i. m. 71–72. alapján.

¹⁸ Michael BACH – Lana KERZNER: *A New Paradigm for Protecting Autonomy and the Right of Legal Capacity*. Law Commission of Ontario, 2010., 21–23.; letölthető: <http://www.lco-cdo.org/en/disabilities-call-for-papers-bach-kerzner> (utolsó megtekintés: 2016. 10 21.) Amartya SEN: Equality of what? In: Sterling McMURRIN (ed.): *The Tanner Lectures on Human Values*. Salt Lake City, University of Utah Press, 1980.; Amartya SEN: *Commodities and Capabilities*. Amsterdam, North Holland, 1985.; Martha C. NUSSBAUM: Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*, vol. 9., 2–3/2003. 33–59.; Martha C. NUSSBAUM: Human Rights and Human Capabilities. *Harvard Human Rights Journal*, vol. 20., 2007. 21.; Caroline HARNACKE: Disability and Capability: Exploring the Usefulness of Martha Nussbaum's Capabilities Approach for the UN Disability Rights Convention. *Journal of Law, Medicine and Ethics*, Winter/2013. 767–780., 768–772.

tékű, de jelen van.¹⁹ A döntéshozatalra vonatkozó etikai követelmények meghatározásánál ezért a mások irányában fennálló felelősséget, az egyéni döntés másokra gyakorolható, várható hatását is tekintetbe kell venni.

Döntéshozatalra minden ember képes. Ez a tétel akkor is igaz, ha vannak emberek, akik – például kognitív vagy mentális funkcióik sérülése következtében – a döntéshozatali folyamat egyes lépéseinek lefolytatásában akadályozottak, s ennek okán a döntési folyamat megakad, külső támogatást igényel, vagy olyan döntés születik, amely a külvilág szemében észszerűtlen, elfogadhatatlan.²⁰ Az egyén és környezete életminőségének kiteljesítéséhez azonban nem csupán az szükséges, hogy valaki döntéseket tudjon hozni, hanem az életminőség a *döntések minőségének függvénye*. A továbbiakban a döntések minőségének mérésére szolgáló szempontokról lesz szó.

A nyugati világ jogi kultúrájában központi jelentősége van az *autonómia* eszméjének.²¹ Az autonómia szoros összefüggésben van az emberi méltósággal. Az autonómia fogalmával a filozófia és az etika területén számos forrás foglalkozik.²² Egy rövid definíciót alapul véve az autonómia, vagyis – az eredeti ógörög szó tükörfordításaként – az én uralma, birtoklása azt jelenti, hogy az egyén önállóan, saját akaratát és vágyait követve hozhat döntéseket. A klasszikus autonómia-felfogás szerint – nevezük ezt a következőkben *a liberális autonómia tanának* – az autonóm ember a következő minőségekkel rendelkezik: méltóság, integritás, egyéniség, függetlenség, felelősség, önismeret, önérvényesítés, kötelezettségektől való szabadság, külső meghatározottságtól való szabadság, a saját érdekek tudata.²³ Az autonóm ember szabad akaratával hozza döntéseit. Ura a döntési folyamatnak, azaz képes arra, hogy a döntési folyamat minden lépését végrehajtsa. Képes megragadni saját vágyait és szándékait, s ezek alapján választani a rendelkezésre álló döntési alternatívák között. Képes racionálisan gondolkodni, de szabadságában áll nem racionális motívumokat is alkalmazni a döntéshozatalnál. Képes előre látni döntése reálisan várható következményeit, így döntéseiért jogilag felelős. *A nyugati jogrendszerek emberképe az ekként leírható, ideáltipikus autonóm ember.*²⁴

Ebben a liberális eszmekörben tehát az ember *döntéseinek minőségét* nem a tartalom határozza meg, hanem az, hogy *a döntéshozatal során mennyire sikerült érvényre juttatni a személy autonómiáját*. Vagyis a döntést akkor is érvényesnek kell elfogadni, tiszteletben kell tartani, ha az tartalmilag

¹⁹ Vö. GOMBOS–KÖNCZEI (2009) i. m. 16.; NAGY (2009) i. m. 71–75.

²⁰ MORRISEY (2012) i. m. 427.

²¹ Margaret Isabel HALL: Mental Capacity in the (Civil) Law: Capacity, Autonomy and Vulnerability. *McGill Law Journal*, vol. 58., 1/2012. 61–94., 85–87.

²² Harry G. FRANKFURT: Freedom of the Will and the Concept of a Person. *The Journal of Philosophy*, vol. 68., 1/1971. 5–20., 6–7.; Gerald DWORKIN: The Concept of Autonomy. In: J. CHRISTMAN (ed.): *The Inner Citadel: Essays on Individual Autonomy*. New York, Oxford University Press, 1989.; John Stuart MILL: *On Liberty*. ed. by E. ALEXANDER. Peterborough (Ont.), Broadview Press, (6th ed.) 1999.

²³ DWORKIN (1989) i. m. 57.; HALL (2012) i. m. 65.

²⁴ Martha A. FINEMAN: *The Autonomy Myth: A Theory of Dependency*. New York, New Press, 2004. 18.; VÉKÁS Lajos: A Kodifikációs Főbizottság 2000. június 1-jei határozatai. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2/2000. 3–4., 3. (A Ptk. megszövegezésével megbízott első kodifikációs főbizottság álláspontja az új Ptk. emberképéről.)

mások szemében észszerűtlen, érthetetlen, ártalmas, ellentmondásos stb.²⁵ Az egyénnek szabadságában áll olyan döntést hozni, ami számára akár kockázatot vagy ártalmat is jelent. Nem kötelező csupán racionális érveket figyelembe vennie döntésénél, hanem választását befolyásolhatja saját értékrendje, téves információi és érzelmei is. Követheti saját vágyait és kívánságait, döntéseinek nem feltétlenül kell a saját objektív legjobb érdekét szolgálnia.²⁶

Az utóbbi években – elsősorban a feminista szakirodalom hatására²⁷ – több szerző kísérletet tett arra, hogy az autonómia eszméjét pontosítsa, s így született meg a *kapcsolati autonómia elmélete*. A kapcsolati autonómia elmélete azon a felismerésen nyugszik, miszerint az ember autonómiája nem egyfajta szélsőségesen individualista életfelfogáson alapul, hanem kapcsolatainak keresztül bontakozhat ki. Az egyén autonómiája nem természetesen, veleszületett módon jön létre, hanem társas kontextusban keletkezik, és ott értelmezhető.²⁸ Ebből kifolyólag az egyéni döntések sem kizárólag a privát szférán belül születnek, hanem a kapcsolatok hálózatán keresztül hatnak egymásra. Döntéseink kialakításában mások is szerepet játszanak, s döntéseink másokra is hathatnak, sőt hatásuk gyakran tovagyrúzó, az egyén számára beláthatatlan, követhetetlen.

A döntéshozó egyének közötti interakció efféle dinamikáját *nem tükrözi a jogi felelősség – hagyományos, liberális autonómia-felfogásra épülő – koncepciója*.²⁹ A jog pontosan meghatározható jogalanyokat terhelő kötelezettségeket ismer, amelyekért a jogalany felelősséggel tartozik.³⁰ A felelősségen való osztozásra vagy a döntés következményeinek áthárítására csak korlátozott esetkörben és mértékben, t.i. akkor van lehetőség, ha másnak szintén valamilyen jogi kötelezettsége állt volna fent a döntés kialakításával vagy végrehajtásával kapcsolatosan.³¹ Egyéb esetben a jog nincs tekintettel a döntések társadalmi beágyazottságára.³²

Ha a kapcsolati autonómia tanából indulunk ki, korántsem olyan egyértelmű, hogy egy döntés minőségét egyedül az határozná meg, hogy az egyén mennyire élhetett önrendelkezési jogával a dön-

²⁵ HALL (2012) i. m. 66–67.

²⁶ BANNER (2012) i. m. 1040–1041.; HALL (2012) i. m. 66.

²⁷ Jennifer NEDELSKY: *Reconceiving Autonomy: Sources, Thoughts and Possibilities*. *Yale Journal of Law and Feminism*, vol. 1., 2007. 7–36., 7.

²⁸ HALL (2012) i. m. 86–87.; John CHRISTMAN: *Relational Autonomy, Liberal Individualism, and the Social Constitution of Selves*. *Philosophical Studies*, vol. 117., 1–2/2004. 143–164.; Catriona MCKENZIE – Natalie STOLJAR: *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. Oxford, Oxford University Press, 2000.; Caroline McLEOD – Susan SHERWIN: *Relational Autonomy, Self-Trust, and Health Care for Patients Who Are Oppressed*. In: MCKENZIE–STOLJAR (eds., 2000) i. m.; NEDELSKY (1989) i. m.

²⁹ V.Ö. MORRISEY (2012) i. m. 431.

³⁰ DELI Gergely: *Észrevételek a jogi felelősség fogalmáról – A censori regimen morum mint a felelősségre vonás intézménye*. *Iustum Aequum Salutare*, 2/2007. 170–174., letölthető: <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20073sz/11.pdf> (utolsó megtekintés: 2016. 10. 24.), (a jogi felelősségről szóló magyar szakirodalom áttekintésével).

³¹ Például ha valaki családi mintakövetés során jut el a bűnöző életmódhoz, de közvetlenül egy adott bűncselekményhez nem ségedkeznek a családtagok, ez utóbbiak büntetőjogi felelősségre nem vonhatók. Az elkövető döntésére nyilvánvalóan hatottak a korábban otthon látott példák, azonban a konkrét esetben ezeknek nincs büntetőjogi relevanciája. Tettéért a teljes felelősséget a tettes viseli.

³² Arról a jelenségről, hogy a döntésekért viselt jogi felelősség alanya gyakran nem azonos azzal, aki ténylegesen meghozta az adott döntést, vagy arra meghatározó befolyással volt: Marshall B. KAPP: *Decisional capacity in theory and practice: legal process versus 'bumbling through'*. *Aging and Mental Health*, vol. 6., 4/2002. 414–417., 414.; Muriel R. GILLICK: *Lifelines: living longer, growing frail, taking heart*. New York, W.W. Norton and Company, 2001.

téshozatala során. Egyrészt megkérdőjelezhető, hogy lehetséges-e egyáltalán teljes mértékben önálló döntést hozni, ha az egyén autonómiája is mások által meghatározott. A döntéshozatal így sosem egyedül egy személy akciója, hanem számos külső hatás is megjelenik benne, amelyekért valaki más, ha nem is feltétlenül jogi, de etikai értelemben felelős lehet. Másrészt a döntés többnyire másokra is hat, s ez felerősíti a döntés tartalmának jelentőségét a döntésminőség meghatározásánál. *Minél jelentősebb az adott döntés közösségi – mások magánérdekét vagy a közérdeket érintő – vetülete, annál fontosabb tényezőként jön figyelembe a döntés tartalmának vizsgálata a döntés minőségének meghatározásakor.*³³

2.2. A belátási képesség fogalma, mérése és jogi konzekvenciái

A *döntéshozatali képesség alkotóelemét képezi a belátási képesség*. A belátási képesség a döntési folyamat előző pontban írt algoritmus szerinti 4. lépésének (információ feldolgozása, mérlegelése) véghezviteléhez szükséges képesség. A döntési folyamat *központi* jelentőségű állomásáról van itt szó: már megtörtént a döntéshez figyelembe veendő információk begyűjtése, s most ezen információk strukturálása, értékelése, priorizálása következik, mégpedig a döntés várható következményeire való tekintettel. A 4. lépés tehát a belátásnak két aspektusát rejti magában: egyfelől – a múltra vonatkozóan – észben kell tartani a releváns, már rendelkezésre álló információkat, másfelől – a jövőre vonatkozóan – következtetni kell arra, hogy az egyes alternatívák realizálódása esetén milyen következmények várhatók.³⁴ A *belátási képesség sérüléséről* akkor beszélhetünk, ha e funkciók valamelyike károsodott.³⁵

A belátási képesség a döntéshozatali képesség *legindividuaisabb eleme*. Mint láthattuk, az egyén döntéshozatali lehetőségét befolyásolják a külső tényezők is. A döntés tartalmi értelemben vett minőségének javítását lehet támogatni a döntéshelyzet felismerése, a döntésre való motiválás, a döntéshez szükséges információk szolgáltatása vagy hozzáférhetővé tétele terén (1–3. lépések). Segítségnyújtásra van lehetőség továbbá a döntés közlése terén (6. lépés) is, ha ebben a döntéshozó akadályozott. De magát a döntési alternatívák közötti választást és az azt közvetlenül megelőző mérlegelést a döntéshozó csak egyedül végezheti el, mégpedig belátási képessége segítségével.

A belátási képesség magyar fogalmának megfelelő szakkifejezés az angol nyelvű irodalom és az angolszász országok vonatkozó jogszabályainak használatában a „*mental capacity*”, vagy röviden: „*capacity*”. E fogalom eredendően orvosi kifejezés, de jogi, etikai és társadalmi vetületei is vannak.³⁶ E vetületek a legtöbb jogrendszer gondnoksági jogában összeolvadtak, mára azonban egyre lényegesebb ezek megkülönböztetése. A *cselekvőképesség régi paradigmájának* érájában a belátási képességet alapvetően orvosi kategóriaként alkalmazták: a belátási képesség hiányát valamilyen pszichiátriai

³³ A szerzőével egyetértő álláspont: HALL (2012) i. m. 66–67.

³⁴ HALL (2012) i. m. 70.; JAKAB (2011) i. m. 46.

³⁵ BANNER (2012) i. m. 1039.

³⁶ BANNER (2012) i. m. 1038.; JAKAB (2011) i. m. 40., 42.

körkép fennállása alapján automatikusan megállapították. Ez pedig egyfelől jogi következményeket vont maga után – a jogi értelemben vett cselekvőképesség teljes kizárását, gondnokság alá helyezést –, ami nyilvánvalóan meghatározta az egyén hátrányos társadalmi státuszát is.³⁷ A belátási képesség, cselekvőképesség meghatározásának e módját a szakirodalom *státusz-alapú tesztnek* nevezi, s eredetét a római XII táblás törvényekig vezeti vissza.³⁸

Csak a XX. század második felében kezdték felülvizsgálni a belátási képesség mérésének ezen módszerét, s kidolgozni az ún. *funkcionális alapú tesztek*et. Ez utóbbiak, egyre inkább függetlenül az egyes pszichiátriai diagnózisoktól, kifejezetten az egyén döntéshozatali képességének épségére, illetve a károsodás fokára fókuszálnak.³⁹ Az igazságügyi pszichológia és a pszichiátria módszertani fejlődése mellett a funkcionális alapú tesztek is tökéletesedtek.⁴⁰ Mára egyetértés tapasztalható abban a kérdésben, hogy *a döntéshez szükséges funkciók sérülése nem társítható merev kauzalitás alapján valamely mentális károsodáshoz*.⁴¹ A belátási képesség csökkenésének a mentális károsodásokon kívül számos oka lehet: baleset vagy *stroke* következtében fellépő agykárosodás, gyógyszerszedés, alkohol- vagy drogfogyasztás, veleszületett kognitív akadályozottságot eredményező állapotok (pl. *Down-szindróma*, alacsony funkcionáló autizmus-spektrumzavar, értelmi fogyatékoság, cerebrális paresis stb.).⁴² Továbbá megállapítást nyert, hogy az egyén döntési, belátási képessége a döntés tárgyától függően is nagyfokú *változatosságot* mutat.⁴³ A képességmérés esetén nem bináris modellben kell gondolkozni (tehát: valamely képesség létéről vagy nemlétéről dönteni), hanem az adott személy adott feladatra való képességét egy folytonos, a képtelenségtől a tökéletes képességig tartó *skála* valamely pontján meghatározni.⁴⁴

E tudományos eredmények *a cselekvőképességre vonatkozó jogi rendelkezésre is hatással voltak*: a cselekvőképesség/cselekvőképtelenség bináris rendszere helyett bevezették a korlátozott cselekvőképesség, illetve ügycsoportonkénti cselekvőképtelenség intézményeit, valamint a teljes mértékben

³⁷ GLEN (2012) i. m. 94–95., 102.

³⁸ DHANDA (2007) i. m. 431.; GLEN (2012) i. m. 94.; Samuel J. BRAKEL – Ronald S. ROCK (eds.): *The mentally disabled and the law*. University of Chicago Press, Chicago, 1971. 1–2.

³⁹ GLEN (2012) i. m. 95–96.; DHANDA (2007) i. m. 431–435.

⁴⁰ Thomas GRISSO: *Evaluating competencies: Forensic assessments and instruments*. New York, Kluwer Academic, (2nd ed.) 2003.; DHANDA (2007) i. m. 433–435.

⁴¹ MORRISEY (2012) i. m. 427.; Paul S. APPELBAUM – Thomas GRISSO: The MacArthur Treatment Competence Study I.: Mental Illness and Competence Consent to Treatment. *Law and Human Behaviour*, vol. 19., 1995. 105–126. [a továbbiakban: APPELBAUM–GRISSO (1995a)]; Paul S. APPELBAUM – Thomas GRISSO: The MacArthur Treatment Competence Study II.: Measure of Abilities Related to Competence to Consent to Treatment. *Law and Human Behaviour*, vol. 19., 1995. 127–148. [a továbbiakban: APPELBAUM–GRISSO (1995b)]; Paul S. APPELBAUM – Thomas GRISSO: The MacArthur Treatment Competence Study III.: Abilities of Patients to Consent to Psychiatric and Medical Treatments. *Law and Human Behaviour*, vol. 19., 1995. 149–174. [a továbbiakban: APPELBAUM–GRISSO (1995c)]; D.OKAI – G. OWEN – H. MCGUIRE – S. SINGH – R. CHURCHILL – M. HOTOPEF: Mental Capacity in Psychiatric Patients Systematic Review. *British Journal of Psychiatry*, vol. 191., 2007. 291–297.; Georg SZMUKLER – Rowena DAW – Felicity CALLARD: Mental health law and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *International Journal of Law and Psychiatry*, vol. 37., 2014. 245–252., 249–250.

⁴² GLEN (2012) i. m. 93.

⁴³ JAKAB (2011) i. m. 45–46.

⁴⁴ Vö. JAKAB (2011) i. m. 45.; Bruce J. WINICK: The Side Effects of Incompetency Labeling and the Implications for Mental Health. *Psychology, Public Policy and Law*, vol. 1., 1/1995. 6–42., 24.; Bővebben: JAKAB Nóra: *A margón és azon túl – Az intellektuális és pszichoszociális fogyatékosággal élő emberek cselekvőképességéről*. Miskolc, Novotni Alapítvány, 2013. 48–66.

helyettesítő döntéshozatal mellett az együttdöntési, illetve támogatott – de önálló – döntéshozatalnak megfelelő modelleket.⁴⁵ Ma a gondnokságról szóló jogszabályok túlnyomó része e funkcionális megközelítést alkalmazza.⁴⁶ Léteznek olyan jogrendszerek, amelyekben a státusz- és a funkcionális alapú megközelítés keveredik: a cselekvőképesség korlátozásához feltételként szerepel egyfelől valamely pszichiátriai kórkép fennállása, másfelől a belátási képesség funkcionális korlátozottsága is.⁴⁷

Jól látható tehát az a tendencia, mely szerint a belátási képesség vizsgálata egyre inkább kezd távolodni az orvosi meghatározottságtól, s önállósult jelentőségre szert tenni a jogi következmények szempontjából. Ez a folyamat *elvben lehetővé teszi, hogy az értelmi és pszichoszociális fogyatékos-sággal élő személyek e tulajdonságukra tekintettel egyre kevésbé legyenek kitéve annak, hogy az autonóm döntéshozatal lehetőségét megtagadják tőlük*. Mindez abba az irányba hat, hogy e személyek társadalmi státuszát lehetőleg minél kevésbé érintse a pszichiátriai diagnózisuk. Ugyanakkor a szakirodalom rögzíti, hogy még mindig e népességcsoport kerül a legnagyobb eséllyel gondnokság alá.⁴⁸

A cselekvőképesség új paradigmája az előbbieken leírt folyamatot kívánja elvinni a végpontig. E paradigmában fontos követelmény, hogy a társadalmi státusznak teljes mértékben el kell válnia a fogyatékos-ságtól.⁴⁹ Mivel a teljes értékű társadalmi státusznak alapvető eleme a jogi autonómia, követelményként jelentkezik az is, hogy az értelmi és pszichoszociális fogyatékos-sággal élő személyek is teljes jogi autonómiát élvezzenek, másokkal egyenlő feltételek mellett.⁵⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy a belátási képesség károsodása alapján sincs helye a cselekvőképesség korlátozásának, a helyettesítő döntéshozatal intézményei alkalmazásának.⁵¹ (Mérsékeltabb álláspontot képviselő szerzők szerint végső megoldásként van helye a helyettesítő döntéshozatalnak is.⁵²)

Az új paradigma szerint *maga a belátási képesség is társadalmi konstrukció*, s természettudományos alapon nem mérhető.⁵³ Nem létezik olyan objektív mérce, amellyel le lehetne mérni egy döntés megfelelőségét, hiszen egy döntés minőségét elsősorban – a liberális autonómia elve alapján – az adja, hogy az az egyén saját vágyainak, akaratának kifejeződése, és nem pedig az, hogy a döntés tartalma megfelel egy, valamilyen külső nézőpontból meghatározott, „objektív” legjobb érdeknek. Így a belá-

⁴⁵ DHANDA (2007) i. m. 433–435.; HERR (2003) i. m. Bővebben: JAKAB (2013) i. m. 76–96.

⁴⁶ HALL (2012) i. m. 70–71.; HERR (2003) i. m.; BANNER (2012) i. m. 1038.

⁴⁷ ELIONÓIR FLYNN – ANNA ARSTEIN-KERSLAKE: The Support Model of Legal Capacity: Fact, Fiction, or Fantasy? *Berkeley Journal of International Law*, vol. 32., 2014. 124–143., 127. Ezt a megoldást választja a magyar Ptk. is (ld. később: 4.1. pont).

⁴⁸ BANNER (2012) i. m. 1039.; J. G. WONG – C. H. CLARE – A. J. HOLLAND – P. C. WATSON – M. GUNN: The capacity of people with „mental disability” to make a health care decision. *Psychological Medicine*, vol. 30., 2000. 295–306.; FLYNN–ARSTEIN-KERSLAKE (2014) i. m. 127.

⁴⁹ FLYNN–ARSTEIN-KERSLAKE (2014) i. m. 127.

⁵⁰ MORRISEY (2012) i. m. 427.

⁵¹ GOMBOS–KÖNCZEI (2009) i. m. 15.; MORRISEY (2012) i. m. 427.

⁵² GLEN (2012) i. m. 140.; DEVI (2013) i. m. 793., 796.; BACH–KERZNER (2010) i. m. 91–94.; Georg SZMUKLER: *Submission to Committee on the Rights of Persons with Disabilities on the Draft General Comment on Article 12*. 2014. letölthető: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/DGCArticles12And9.aspx> (utolsó megtekintés: 2016. 10. 24.); Natalie F. BANNER – Georg SZMUKLER: ‘Radical interpretation’ and the assessment of decision-making capacity. *Journal of Applied Philosophy*, vol. 30., 2013. 379–394. letölthető: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/japp.12035/abstract> (utolsó megtekintés: 2016. 10. 24.)

⁵³ GLEN (2012) i. m. 98–99., 140.

tási képesség ép vagy sérült voltát sem lehet tárgyilagosan megállapítani, s ez alapján senkitől nem lehet az egyéni autonómiát elvonni, az „objektív” érdekeit figyelembe vevő helyettes döntéshozó kijelölésével.⁵⁴ Helye van azonban a támogatott döntéshozatalnak, amely önkéntes alapon vehető igénybe annak érdekében, hogy az egyén döntésében minél teljesebb módon jussanak kifejezésre saját vágyai, szándékai, akarata.⁵⁵

2.3. A cselekvőképesség fogalma. Cselekvőképesség és emberi méltóság

A magyar magánjogi irodalomban a *cselekvőképességnek különböző definíciói* jelentek meg. A szerzők többsége a cselekvőképességet a jogügyleti vagy jognyilatkozat-tételi képességgel azonosítja: azaz a cselekvőképesség az embernek azon képessége, melynek révén jogokat és kötelezettségeket szerezhet magának vagy másnak.⁵⁶ Szemben tehát a belátási képességgel, a cselekvőképesség egyértelműen a jog területére tartozó fogalom.

A szakirodalom ma már egységesnek mondható abban a vélekedésben, hogy a cselekvőképesség (*legal capacity*) és a belátási képesség (*capacity/mental capacity*) *nem azonos fogalmak*. Ez következik abból is, hogy a belátási képesség – mint az előző pontban láttuk – egyéni szinten is differenciált, s eredendően többféle vetülete létezik.⁵⁷ E vetületek közül a jog területére tartozó aspektust ragadhatja meg a cselekvőképesség fogalma. A cselekvőképességnek *e leíró jellegű meghatározása* szerint az nem más, mint az ember önálló, jogi relevanciával bíró ténykedésére való képesség, melynek kereteit a jognyilatkozatok megtételére vonatkozó belátási képessége adja.⁵⁸

A cselekvőképesség leíró meghatározása mellett számon tarthatjuk annak *normatív fogalmát* is. A cselekvőképesség maga is a mindenkor hatályos jogszabályok alapján definiálható fogalom. Vagyis cselekvőképesnek az minősül, akit a jogszabályok annak tartanak. Fordítva: cselekvőképtelennek vagy korlátozottan cselekvőképesnek az minősül, akit a jogszabály alapján, megfelelő jogi eljárás folytán az erre hatáskörrel rendelkező jogi fórum annak nyilvánított. A cselekvőképesség normatív fogalma világít rá arra, hogy a vonatkozó jogi szabályozás megvonhatja az embertől a jogi autonómiát.⁵⁹

A *cselekvőképesség régi paradigmájának* korábbiakban leírt fejlődésmenete⁶⁰ afelé tart, hogy *a cselekvőképesség normatív fogalma minél inkább közelítsen a leíró fogalmához*. Vagyis: mindazok az emberek, akiknek a belátási képessége lehetővé teszi az önálló jogi eljárást, jogi, normatív értelemben

⁵⁴ SZMUKLER (2014) i. m.; BANNER (2012) i. m. 1041–1042.

⁵⁵ DEVI (2013) i. m. 795.; BACH–KERZNER (2010) i. m. 83–91. A teljes cselekvőképesség elméletéről bővebben: JAKAB (2013) i. m. 95–116.

⁵⁶ Irodalmi áttekintés és összegzés: JAKAB (2011) i. m. 167–169.

⁵⁷ JAKAB (2011) i. m. 45., 171.; DEVI (2013) i. m. 794.; FLYNN–ARSTEIN–KERSLAKE (2014) i. m. 127.

⁵⁸ DEVI (2013) i. m. 794.

⁵⁹ BANNER (2012) i. m. 1039.

⁶⁰ Ld. 2.1. pont.

is cselekvőképesekek legyenek. Ha a belátási képesség ügycsoportonként eltérő, akkor csak azon ügycsoportokban essen korlátozás alá a cselekvőképesség, amelyekben az önálló eljárás nem lehetséges.⁶¹

A *cselekvőképesség új paradigmája* szerint a cselekvőképesség nem⁶² – mérsékeltebb álláspontok szerint csak a legvégső esetben – eshet korlátozás alá a belátási képesség korlátozott voltának megfelelően.⁶³ E paradigmában ugyanis a teljes társadalmi részvétel, az emberi méltóság elképzelhetetlen az autonómia teljes körű gyakorlása nélkül.⁶⁴ Az autonómia szerves részét képezi a jog területén megvalósuló autonómia is. A cselekvőképesség pedig nem más, mint a jog terén való autonóm ténykedés jogi kerete. Ily módon a cselekvőképesség – akár csak részleges – elvonása a személyes autonómia olyan mértékű csorbítását jelenti, amely megakadályozza az egyént emberi méltósága kiteljesedésében, a társadalmi részvétel másokkal azonos alapon történő megélésében.⁶⁵ A belátási képesség korlátait a szintén szabad, önkéntes belátás alapján igénybe vehető, támogatott döntéshozatal eszközeivel lehet korrigálni.⁶⁶

A *támogatott döntéshozatal tehát a cselekvőképesség új paradigmájának lényegi eleme*. A támogatott döntéshozatal fogalmával és eszközrendszerével a későbbiek folyamán részletesen fogok foglalkozni. Itt csupán a következőt szükséges kiemelni: a támogatott döntéshozatal lényege, hogy – a gondnoksági, azaz helyettesítő döntéshozatali rendszerekkel szemben – a döntéshozó saját maga hozza meg az őt érintő döntéseket, azonban a döntési folyamat egy vagy több lépésének végrehajtásakor önkéntes alapon külső támogatást vesz igénybe. A döntéshozó autonómiája így nem sérül. A cselekvőképesség új paradigmájában a döntéshozatali készségek akadályozottsága esetén ennek a korrekciós mechanizmusnak van helye, a helyettesítő döntéshozatal intézményei pedig kiiktatandóak.⁶⁷

Miután megismertük a döntéshozatali képesség, a belátási képesség és a cselekvőképesség fogalmait és ezek viszonyát mindkét, a cselekvőképességre vonatkozó paradigma rendszerében, megkíséreltem létrehozni *a két paradigma szintézisének megfelelő fogalmi rendszert*, mely – korábban felállított hipotézisem szerint – alkalmas keretet biztosíthat az emberek döntéshozatali képességére vonatkozó jogi szabályozás számára. A szintézis megalkotása természetesen nem a paradigmák egyes elemeinek ötletszerű egybeolvasztását jelenti. Álláspontom szerint a fogyatékos személyeket érintő jogi,

⁶¹ DHANDA (2007) i. m. 433–435.; HERR (2003) i. m.

⁶² MORRISEY (2012) i. m. 427.

⁶³ GLEN (2012) i. m. 140.; DEVI (2013) i. m. 793., 796.; BACH–KERZNER (2010) i. m. 91–94.; SZMUKLER (2014) i. m.; BANNER–SZMUKLER (2013) i. m.

⁶⁴ MORRISEY (2012) i. m. 427.

⁶⁵ Gerard Quinn cselekvőképességről adott fogalom meghatározása jól mutatja, hogy a cselekvőképesség új paradigmájában mennyire központi helyet foglal el a cselekvőképesség minden ember számára történő biztosítása az emberi méltóságnak megfelelő lét feltételeinek megteremtése céljából: „Számomra a jog- és cselekvőképesség („*legal capacity*”) egy olyan szál, amely összekapcsol mindent, ami egy személyt képessé tesz a kivirágzásra – a döntések meghozatalához és tiszteletben tartásához való jog, a saját életét, a barátokkal, ismerősökkel és a társadalmi tőkével való kapcsolattartás színtere akár a köz-, akár a magánszférában.” Gerard QUINN: *An Ideas Paper: "Rethinking Personhood: New Directions in Legal Capacity Law and Policy" or "How to Put the 'Shift' Back into Paradigm Shift"*. Vancouver (Canada), University of British Columbia, paper presentation, 2011.: http://cic.arts.ubc.ca/fileadmin/user_upload/CIC/July_2011/Gerard_Quinn_s_Keynote_-_April_29__2011.pdf (már nem tölthető le; utolsó letöltés: 2013. szeptember 8.). Idézi: DEVI (2013) i. m. 794.

⁶⁶ GLEN (2012) i. m. 98–99.; DHANDA (2007) i. m.

⁶⁷ A támogatott döntéshozatalról részletesebben ld. később: 4. pont.

politikai és társadalmi cselekvés végső *célja* ugyanis az, hogy e személyek *emberi méltósága és életminősége* másokéval egyenlő mértékben védelmet élvezzen, illetve – ezek közösségi vetületeként – megvalósuljon a fogyatékos személyek teljes társadalmi integrációja. Egyik vagy másik paradigma kiteljesítése sosem lehet cél, hiszen az egyes paradigmák csupán *eszköz*-szerepet tölthetnek be e célok elérése érdekében. Az egyes paradigmák értéke azon mérhető le, mennyire szolgálják hatékonyan ezeket a célokat, mennyire felelnek meg az említett, tértől és időtől független alapértékeknek. Így a fogyatékos személyek emberi méltósága, életminősége, valamint – ezek közösségi vetületeként – társadalmi integrációja szempontjából *az egyes paradigmák kritikus vizsgálatára, az említett alapértékeknek megfelelő elemeik megtartására és szintetizálására van szükség.*

A szintézis során tehát a következő célok megvalósítására kell törekedni az említett alapértékek (emberi méltóság, életminőség, társadalmi integráció) tükrében.

1. A jogi szabályozásnak nyilvánvalóvá kell tennie, hogy az *emberi méltóság* tekintetében mindenki egyenlő, még akkor is, ha a jog az emberek között kategóriákat képez, különbségeket tesz.
2. A jogi szabályozásnak törekednie kell az emberek *életminőségének javítására.*

A jogi szabályozás elveinek kialakításakor a paradigmák közötti szintézis szempontjain kívül még egy, a jog mint sajátos normarendszer jellemzőiből következő szempontot figyelembe kell venni, az alábbiak szerint.

3. *A jogi szabályozás eszközei korlátozottak* a fogyatékoság antropológiai vonásainak leképezése vonatkozásában, ugyanis a jog az élethelyzetek általános és tipikus vonásait ragadja meg, továbbá korlátozottan képes az egyének, esetek konkrét sajátosságaira reflektálni.⁶⁸ Persze mindez a *valóság leegyszerűsítéséhez fog vezetni, ami pedig egyéni szinten igazságtalan megoldásokat, a határesetek nehezen kezelhetőségét eredményezheti.* Erre a kompromisszumra azonban a szükség van a jogi szabályozás megalkotásához. Mindebből következően semmilyen jogi kategorizálásból nem vonható le egyenes következtetés magának az embernek az értékelésére. Vagyis, ha a jog valakit fogyatékoságára tekintettel másoktól eltérő státuszba helyez, ez nem szükségképpen jelenti azt, hogy az egyik ember kevesebb a másinál, vagy eltérő mértékben illetné meg őket az emberi méltóság.

Az alábbiakban a fenti három szempontnak megfelelően igyekszem meghatározni a cselekvőképességről szóló magánjogi szabályozás elveit.

Ad (1) A fogyatékos személyekre vonatkozó jogi szabályozás *alapvető célja*, hogy másokkal azonos alapon biztosítsa számukra az *emberi méltóság* kifejeződését lehetővé tevő életet. A modern alkotmányjogokban és a magyar alkotmánybírósági gyakorlat szerint is az emberi méltóság fontos

⁶⁸ POKOL Béla: *A jog szerkezete.* Budapest, Rejtjel, 1998. 107–111.

aspektusa az autonómia.⁶⁹ A fentiekben⁷⁰ már utaltam arra, hogy a nyugati kultúrában az autonómia, vagyis a szabad önrendelkezés magas prioritást élvez, mintegy az emberi méltósághoz való jog legfőbb zálogának tekintik.

Az emberi méltóság és az autonómia azonban mégsem teljesen azonosak egymással: az *emberi méltóságnak nem kizárólagos összetevője az autonómia*. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az emberi méltósághoz az embernek létezésénél fogva joga van,⁷¹ míg az autonóm cselekvés lehetősége nem adatik meg mindenki számára. Például az önellátásra képtelen, öntudatlan, akarata kifejezésére nem képes személy esetében a szabad cselekvés nem, vagy csak igen korlátozott mértékben érvényesül. Ez esetben az autonómia korlátozottságának természetes oka van. Azonban egyes személyek jogi autonómiájának korlátozottsága is elismert minden jogrendszerben, mégpedig a magánjogi rendelkezések szerint kiskorúnak minősülő személyek esetében. A gyermekek, fiatalok emberi méltósága a felnőttekével azonos mértékű védelmet élvez, a gyermek- és fiatalkor sajátosságaira tekintettel azonban autonómiájuk korlátozása mégis általánosan elfogadott.

Mindebből azt a következtést vonhatjuk le, hogy míg az emberi méltósághoz való jog minden embert természeténél fogva megillet, sérthetetlen és oszthatatlan,⁷² az ember cselekvési autonómiája természetes módon is lehet korlátozott, illetve nem teljesen kizárt a jogi autonómia korlátozása sem. Álláspontom szerint tehát nem igaz az a cselekvőképesség új paradigmája keretében több szerző által megfogalmazott azon tétel, miszerint a cselekvőképesség korlátozása feltétlenül az emberi méltóság csorbításához vezetne. Ugyanakkor önmagában a kiskorúak cselekvőképességének korlátozhatóságából nem vezethető le, hogy lenne olyan élethelyzet, amelyben nagykorúak cselekvőképessége is korlátozható lenne.

Fontos rávilágítani arra, hogy a cselekvőképesség korlátozása, illetve az ezzel együtt járó helyettesítő döntéshozatal sem feltétlenül jelenti az egyén autonómiájának csorbítását. Az autonómiát az ember saját akaratát és vágyait követő döntéshozatali lehetőségként definiáltuk.⁷³ A szakirodalom beszámol olyan esetekről, amelyekben nyilvánvaló, hogy az egyén átmeneti vagy tartós belátási ké-

⁶⁹ Az Alkotmánybíróság 8/1990. (IV.23.) AB határozatában ekként fejtette ki az emberi méltósághoz való jog tartalmát: „[...] Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. általános személyiségi jog egyik megfogalmazásának tekinti. A modern alkotmányjogok, ill. alkotmánybírói gyakorlat az általános személyiségi jogot különféle aspektusaival nevezik meg: pl. a személyiség szabad kibontakozásához való jogként, az önrendelkezés szabadságához való jogként, általános cselekvési szabadságként, avagy a magánszférához való jogként. Az általános személyiségi jog anyajog, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható. [...]”

⁷⁰ Ld. 2.1. pont.

⁷¹ Ezt rögzítik különféle nemzetközi emberi jogi dokumentumok (Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata [New York, 1948. december 10., A/RES/217 (III)] – a továbbiakban: EJENY –, 1. cikk; a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya [New York, 1966. december 16., United Nations, Treaty Series, vol. 999., p. 171 and vol. 1057., p. 407] – a továbbiakban: PPJNE – preambulum, 10. cikk) valamint az Alaptörvény is (II. cikk).

⁷² Vö. az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Egyezmény (Európa Tanács, Róma, 1950. november 4., CETS N.o. 005) – a továbbiakban: EJEE – 13. kiegészítő jegyzőkönyve, preambulum; PPJNE preambulum; EJENY 1. cikk; az Európai Unió Alapjogi Kartája (Hivatalos Lap C 83/389, 2010. március 30.) – a továbbiakban: Alapjogi Karta – 1. cikk; Alaptörvény II. cikk.

⁷³ Ld. 2.1. pont.

pesség csökkenése miatt nem tudja meghatározni vagy kinyilvánítani saját akaratát.⁷⁴ Ilyen esetekben hasznos lehet a helyettesítő döntéshozatal eszköztára, melynek funkciója ekkor éppen az, hogy az egyén szituatív módon hiányzó akaratképzési vagy akarat-kifejezési képességeit pótolva végső soron a saját valódi akaratának, vágyainak megfelelő döntéshozatalban segítse őt.⁷⁵ A helyettesítő döntéshozatal tehát nem jelenti automatikusan a külső perspektívából objektívnak tartott, az érintett szándékától független érdek egyénre történő rákényszerítését, hanem *adott esetben éppen az autonómia gyakorlásának feltétele*.

Vagyis a cselekvőképesség korlátozása nem feltétlenül jelenti az autonómia korlátozását, s az autonómia korlátozása nem feltétlenül jelenti az emberi méltóság sérelmét.

Ad (2) Az *életminőség kiteljesítéséhez elengedhetetlen az emberi jogok széles skálájának garantálása*.⁷⁶ Ide tartoznak mind a klasszikus osztályozás szerinti polgári és politikai jogok – mint első generációs emberi jogok – (véleménynyilvánítás szabadsága, a magánszféra védelme, választójog, kínzás, kegyetlen, embertelen, megalázó bánásmódtól való mentességhez való jog stb.) valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok – mint második generációs emberi jogok – (oktatáshoz, munkához, egészséghez, szociális biztonsághoz, művelődéshez, lakhatáshoz való jog).⁷⁷ Bár az *emberi méltósághoz való jog* mindenkit megillet, ennek hatékony gyakorlásához szükséges az *életminőség megfelelő szintje*.⁷⁸ Vagyis az emberi méltósághoz való jog hatékony gyakorlásának feltétele *az emberi jogok gyakorolhatóságának garantálása is*.

Mint korábban már szó volt arról,⁷⁹ a nyugati jogrendszerek emberképe a liberális felfogás szerinti autonóm személy. A jogszabályok tehát arra tekintettel vannak megfogalmazva, hogy értelmezésük és alkalmazásuk során racionális döntéseket hozni képes, vagyis ép belátási képességgel rendelkező

⁷⁴ Georg Szmukler írja le a következő példákat: Az első esetben egy mentálisan ép személy az életben maradását segítő műtétet adja beleegyezését. Mikor felébred, akut tudatzavar folytán paranoiás téveszméi támadnak: azt hiszi, a rákapcsolt csövek útján az életére törnek. Elkezdi kihúzkodni magából a csöveket. A támogatott döntéshozatal minden eszköze csődöt mond. Az illető valójában életben akar maradni – hiszen ezért egyezett bele a műtétbe –, még ha pillanatnyilag úgy is tűnik, akarata ezzel ellentétes. Ilyenkor – a szerző érvelése szerint – van helye a döntéshozatal helyettesítésének: a saját életét veszélyeztető cselekmény megakadályozásának. Hiszen az érintett szituatív tiltakozása ellenére így juttatható érvényre a valódi akaratának megfelelő döntés.

A második esetben egy férfi, aki egész életében moderált életvitelt folytatott (okosan bánt a pénzzel, tisztességes férj és családapa volt, megbízható munkaerő, jó társasági modorral rendelkezett stb.), minden átmenet nélkül gyökeresen megváltozik. Pénzét elszórja, kockázatos részvényekbe fekteti, szerelmi viszonyokat kezd, prostituáltakkal létesít kapcsolatot, feleségével megalázóan bánik, munkahelyét rendszertelenül látogatja, társasági stílusa ellehetetleníti a kapcsolatait stb. A támogatott döntéshozatal minden eszköze kudarcot vall. Kérdés, hogy melyik „én”-jét tekintjük valódinak, melyik „én”-je által kifejtett akaratát vehetjük irányadónak.

Szmukler e példákkal illusztrálja, hogy az egyén valódi akaratának, szándékának felismerése gyakran nem egyértelmű, hanem *értelmezési feladat*. SZMUKLER (2014) i. m. 2–3.

⁷⁵ SZMUKLER (2014) i. m. 2–4.; BANNER–SZMUKLER (2013) i. m.; BACH–KERZNER (2010) i. m. 91–94.; DEVI (2013) i. m. 796.

⁷⁶ Vö. ENSZ Egyezmény, preambulum.

⁷⁷ V. POZSÁR–SZENTMIKLÓSY Zoltán – SOMODY Bernadett: *Alkotmányos alapok*. Budapest, HVG-Orac, 2012. 168–169.

⁷⁸ Az emberi méltóság és az életminőség viszonyáról bővebben: Michael QUANTE: *Menschenwürde und personale Autonomie – Demokratische Werte im Kontext der Lebenswissenschaften*. Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2010. 57–66.

⁷⁹ Ld. 2.1. pont.

személyek járnak el.⁸⁰ Mindazok tehát, akiknek belátási képessége károsodott, és a lehető legnagyobb mértékű támogatás mellett sem képesek belátni egy-egy jognyilatkozat, általuk előidézett tény jogi következményét, sérülékennyé válnak ebben a rendszerben. Jogi tényeik útján ugyanis egyrészt olyan helyzetet idézhetnek elő, amely szemben áll a külső perspektívából meghatározott, „objektív” legjobb érdekükkel, hiszen – mint láttuk – senkinek sem kötelező a saját érdekeit követve élni, joga van érzelmeinek, értékrendjének megfelelően ezektől eltérő döntést hozni, kockázatot vállalni, hibázni.⁸¹ Másrészt azonban akár saját akaratukkal, szándékaikkal ellentétes joghatást kiváltó jognyilatkozatot is tehetnek, mivel jogi tényeik következményét nem látják előre. Erre tekintettel *sérülékennynek tarthatjuk e személyeket a racionalitásra épülő jogrendszerek uralma alatt álló társadalmakban.*⁸² Továbbá, minthogy – a kapcsolati autonómia tanát követve megállapíthattuk, hogy – az emberi döntések kapcsolatok hálózatán keresztül hatnak egymásra, a döntéseknek jellemzően mások életére is van hatásuk, a be nem látott jogkövetkezmények más személyek számára is sérelmet okozhatnak. Tehát a *károsodott belátási képességgel rendelkező személyek környezete is sérülékennyé válik.*⁸³

Olyan, az életminőséget alapvetően meghatározó *emberi jogok*, mint például a lakhatáshoz, egészséghez, oktatáshoz, munkához, szociális biztonsághoz való jog, kizárólag akkor gyakorolhatók hatékonyan, ha gyakorlásuk autonóm módon, vagyis az *ember szabad önrendelkezési jogának megfelelően történik.*⁸⁴ Így az államnak garantálnia kell az emberi jogok gyakorlásának feltételeit. Ugyanakkor az emberi méltósághoz való jog annak a lehetőségét is magában foglalja, hogy az ember önként veszélyeztesse saját lakhatását, egészségét, szociális biztonságát, munkaviszonyát stb., vagy egészen lemondjon ezekről. Az autonómiának tehát központi szerepe van a megfelelő szintű életminőség biztosításának szempontjából is. Erre tekintettel abból kell kiindulni, hogy a cselekvőképességet mint az autonómia jogi keretét általános érvénnyel, minden személy számára biztosítani kell.⁸⁵

E főszabály azonban tűr *kivételt* is, ahogyan azt például a kiskorúak esetén is láttuk. A fent kifejtettek alapján azonban indokoltnak tekinthetjük egyes esetekben a nagykorúak cselekvőképességének korlátozását is. A korlátozás alapja, hogy – mint láttuk – a belátási képességében károsodott személy és környezete sérülékennyé válik az ép belátási képességet alapul vevő jogrendszer működésmechanizmusa okán. Ha a döntés minőségének mércéjéül a döntéshozatal autonómiájának fokát tekintjük, a jog működésében eligazodásra nem képes, sérült belátási képességgel rendelkező személyek esetében előfordulhat, hogy éppen az autonóm döntéshozatal elősegítése érdekében szükség lehet a cselekvőképesség korlátozására. Továbbá, figyelemmel a kapcsolati autonómia elméletének megállapításaira, a döntés minőségének mérésénél a döntés tartalmát is vizsgálni kell olyan döntési helyzetekben, ami-

⁸⁰ KÖRÖS András: „Jót s jól!” – helyes célok, alkalmatlan megoldások a cselekvőképesség tervezett szabályozásában. *Magyar Jog*, 2/2009. 104–112., 104.; JAKAB (2011) i. m. 184–185.

⁸¹ Vö. JAKAB (2011) i. m. 109–111.; FLYNN–ARSTEIN–KERSLAKE (2014) i. m. 142.

⁸² HALL (2012) i. m. 85–90.

⁸³ HALL (2012) i. m. 66–67.; KAPP (2002) i. m. 416–417.; KÖRÖS (2009) i. m. 113.

⁸⁴ DHANDA (2007) i. m. 456–457.

⁸⁵ DHANDA (2007) i. m. 457–459.

kor az mások jogaira, érdekeire hatással van. Ez esetben mások jogainak, érdekeinek védelmében is indokolt lehet a cselekvőképesség korlátozása.

A cselekvőképesség korlátozása az egyéni autonómia részterületeit képező alapjogok⁸⁶ korlátozását jelenti, az erre vonatkozó jogi szabályozás kialakításánál az alapjogok korlátozhatóságára vonatkozó tesztet, vagyis a *szükségesség-arányosság tesztjét*⁸⁷ kell alkalmazni. A szükségesség követelménye akkor teljesül, ha a cselekvőképesség korlátozásán kívül nem áll rendelkezésre más eszköz – pl. támogatott döntéshozatal – ahhoz, hogy a belátási képességükben korlátozott személyek valódi akaratuknak, szándékuknak megfelelő döntéseket hozhassanak, illetve más személyeknek a döntéssel érintett jogai, érdekei védelemben részesüljenek. Az arányosság követelménye pedig akkor teljesül, ha jogi szabályozás csak oly mértékben korlátozza a cselekvőképességet, ami elengedhetetlen egyfelől ahhoz, hogy a belátási képességükben akadályozott személyek valódi döntéshozatali akarata és szándéka jelenjen meg a döntéseikben; másfelől pedig más személyek döntéssel érintett jogainak, érdekeinek a megóvásához.

Ad (3) A korábbiakban hivatkoztam arra a szakirodalmi megállapításra, hogy az egyén belátási képessége nemcsak ügycsoportonként, hanem akár döntésenként is változó lehet.⁸⁸ Amennyiben elfogadtuk, hogy a belátási képesség korlátozottsága alapot adhat a cselekvőképesség korlátozására, további problémát jelent, hogy az előzőekből következően *döntésről döntésre kellene meghatározni a cselekvőképesség korlátozottságát*. Olyan döntéseknél ugyanis, amelyek vonatkozásában a belátási képesség az önálló döntéshozatalhoz kielégítő mértékű, a cselekvőképesség korlátozása nem felel meg a szükségesség és arányosság előzőekben említett tesztjének.

Ha a belátási képesség illetve cselekvőképesség vizsgálata az adott jognyilatkozat megtétele után történik (*ex post facto vizsgálat*), az eset egyedi körülményeire ugyan teljes körűen tekintettel lehet lenni, azonban újabb probléma merül fel. Lehetséges ugyanis, hogy a jognyilatkozatnak visszafordíthatatlan következményei lettek (pl. egy orvosi beavatkozásba való beleegyezés híján visszafordíthatatlan állapotrosszabbodás). Szükség lehet tehát a belátási képesség, cselekvőképesség előzetes vizsgálatára is.

Ha a belátási képesség illetve cselekvőképesség vizsgálatára előzetesen kerül sor (*ex ante vizsgálat*), akkor pedig később fordulhatnak elő olyan döntések, amelyeknél szükségtelen módon került sor a cselekvőképesség korlátozására, s olyanok is, amelyeknél szükség lett volna rá, de elmaradt.⁸⁹ Az

⁸⁶ Alaptörvény, IV. cikk (1) bek. (személyi szabadsághoz és biztonsághoz való jog); VI. cikk (1) bek. (magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog); VI. cikk, (2) bek. (személyes adatok védelméhez való jog); IX. cikk (1) bek. (véleménynyilvánítás szabadsága); X. cikk (1) bek. (tanszabadság); XII. cikk (1) bek. (a munka és a foglalkozás megválasztásához valamint a vállalkozáshoz való jog) stb.

⁸⁷ KÖRÖS (2009) i. m. 105.; Alaptörvény, I. cikk, (3) bek.; 30/1992. (V. 26.) AB határozat; 2/1990. (II. 18.) AB határozat; 36/2000. (X.27.) AB határozat; 58/1994. (XI. 10.) AB határozat stb.

⁸⁸ Ld. 2.2. pont; JAKAB (2011) i. m. 45–46.

⁸⁹ HALL (2012) i. m. 76.; KÖRÖS (2009) i. m. 108–109.; JAKAB (2011) i. m. 195.; DÓSA, Ágnes: A nem teljesen cselekvőképes személyek jogi védelme. *Fundamentum*, 2/2000. 83–90., 88.

ügycsoportonkénti korlátozás sem ad teljes körű megoldás erre a problémára, hiszen a belátási képesség konkrét döntések, és nem csupán tágabb értelemben vett ügycsoportok esetén változik; továbbá lehetnek olyan ügycsoportok, döntések, amelyekre a cselekvőképesség korlátozására irányuló eljárás során nem terjedt ki a vizsgálat (például mivel az érintettnek az eljárás idejében olyan típusú ügyei nem voltak).⁹⁰

Ha a belátási képesség és a cselekvőképesség vizsgálatára mindig kizárólag az adott döntéshez kapcsolódóan, előzetesen kerülhetne sor, az rendkívüli, adott esetben elvégezhetetlenül sok eljárási többletterhet jelentene, hiszen akár naponta többször is előfordulhatnak olyan döntések, amelyeknél a vizsgálatra szükség lehet.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a cselekvőképességnek sem az *ex post facto*, sem az *ex ante* korlátozása nem tökéletes jogi megoldás. Beláttuk ugyanakkor, hogy a cselekvőképesség korlátozására adott esetben szükség lehet. Az ellentmondás feloldását éppen a (3) pont alatt hivatkozott elv adhatja: a jogi szabályozás eszközei korlátozottak a fogyatékoság antropológiai vonásainak leképezése vonatkozásában, ugyanis a jog az élethelyzetek általános és tipikus vonásait ragadja meg, és korlátozottan képes az egyének, esetek konkrét sajátosságaira reflektálni. Mindebből következően semmilyen jogi kategorizálásból nem vonható le egyenes következtetés magának az embernek az értékelésére. Mindezt a cselekvőképesség korlátozására vonatkozó szabályozásra alkalmazva: *nem róható a jogi szabályozás terhére, ha a cselekvőképesség korlátozására nem minden egyes döntési helyzetben meglévő belátási képességnek megfelelő módon kerül sor, hanem bizonyos mértékű általánosításnak megfelelően egyes döntések esetén túlzott lehet a korlátozás, mások esetén pedig túl alacsony fokú.* Ezt a jog természetéből eredő, elkerülhetetlen diszfunkcionális hatásnak kell tekinteni, törekedve persze e hatás lehetőség szerinti minimalizálására.

A fentiek alapján igazoltnak tekinthetjük az e tanulmányorozat elején 1) szám alatt megfogalmazott hipotézist,⁹¹ mely a következőképpen hangzik.

A sérült belátási képességgel rendelkező személyek jogilag releváns ténykedését elsősorban a támogatott döntéshozatal⁹² eszközeivel kell elősegíteni. A cselekvőképesség korlátozása nem feltétlenül jelenti az emberi méltóság csorbitását, ezért végső megoldásként, megfelelő garanciákkal a cselekvőképesség korlátozására is sor kerülhet.

A tanulmányorozat következő részében – továbbra is a témánkhöz kapcsolódó alapfogalmak körében – a munkaképesség fogalmát valamint a munkaképesség és a cselekvőképesség kapcsolatát fogom elemezni.

⁹⁰ Vö. JUHÁSZ Endre: *A gondnoksági perek sajátosságai a Nyíregyházi Városi Bíróság 2012. évi joggyakorlatában. Jogi Fórum Publikáció*, 2013. 15.; letölthető: <http://www.jogiforum.hu/publikaciok/528> (utolsó megtekintés: 2016. 10. 24.)

⁹¹ Ld. 1. pont.

⁹² A támogatott döntéshozatalról részletesebben: ld. később: 4. pont.